

УДК 94 (477) «1940/1950»

ПЛАНИ НАУКОВОЇ РОБОТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. ХХ ст.)

Володимир Бугрій

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Україна, 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

e-mail: bvlst@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7123-6219>

У статті охарактеризовано плани науково-дослідної роботи педагогічних інститутів України другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. як носія інформації про розвиток історичної науки у цих навчальних закладах. Виявлено, що плани науково-дослідної роботи педагогічних інститутів дозволяють встановити тенденції та зробити узагальнення щодо змісту досліджень кафедр історії; масштабності, результативності та недоліків дослідницької роботи; фінансової політики держави стосовно наукової роботи з історії, ставлення викладацького складу до планування.

Ключові слова: історична наука, педагогічні інститути України, плани науково-дослідної роботи, історичне дослідження, кафедри історії

У педагогічних закладах вищої освіти України триває процес пошуку нових шляхів підвищення рівня наукової роботи викладацького складу. В цих умовах вивчення організації та спрямованості наукових досліджень на різних етапах минулого виглядає вельми актуальним і має безпосередню практичну значимість. Аналіз попереднього досвіду сприятиме більш динамічній і цілеспрямованій побудові ефективної моделі функціонування історичної науки у вищій педагогічній школі.

Розвиток історичної освіти та науки у педагогічних інститутах у перші повоєнні десятиліття до цього часу розглядався лише побіжно. Серед тих, хто зробив найбільший внесок у вивчення даної проблеми слід назвати А. Булду [1], В. Лугового [10], В. Майбороду [11], С. Нікітчину [12]. В останні роки вийшли дисертаційні дослідження С. Буряк [2] і Н. Венцевої [3] в яких даному етапу педагогічних ВНЗ приділено окрему увагу. Проте праці цих авторів пов'язані з історичною освітою, тоді як наукова діяльність викладачів педагогічних інститутів у повоєнні роки залишилася недостатньо розкритою. У цілому історіографічний пошук показав, що історична наука у педагогічних інститутах в обраних хронологічних межах і джерельна база її вивчення, як окремі наукові проблеми, не досліджувалися.

Метою статті є охарактеризувати плани наукової роботи як джерело вивчення розвитку історичної науки у педагогічних інститутах України.

Плани наукової роботи є одним із специфічних видів писемних джерел, притаманних

радянській системі діловодства у вищій школі. У практику педагогічних інститутів вони впроваджуються з 1930-х рр. У повоєнний період планування наукової роботи набуває нового розмаху з метою створення цілісної картини перспектив інтелектуальної діяльності професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Цей вид джерел стає невід'ємним елементом документаційно-інформаційної бази педагогічних інститутів України протягом усього періоду їх існування, як окремого типу вищого навчального закладу.

Планування наукової роботи у досліджуваний період велося за двома хронологічними вимірами: поточним (на один рік) і перспективним (на п'ять років). За своєю структурою поточний і перспективний плани були однорідними та склалися з таких розділів: найменування й обґрунтування проблеми, перелік тем на які вона розбивається, очікувані результати роботи, терміни виконання, вартість і джерела фінансування [13, арк. 14; 14, арк. 1]. Структурна однотипність планів поєднувалася із довільною формою заповнення розділів. Так, у розділі «Найменування та обґрунтування проблеми» більшість історичних кафедр педагогічних інститутів обмежувалися лише формулюванням проблеми. Наприклад, у планах наукової роботи на 1946-1950 рр. в якості дослідницької проблеми кафедри історії СРСР та УРСР Харківського педагогічного інституту значилася тема «Історія радянської України». Вона давалася без будь-якого обґрунтування [7, арк. 5].

Якщо ж кафедри історії намагалися умоти-

увати актуальність своїх досліджень, то в якості аргументації використовувалися настанови керівників держави, партійних органів, рішення наукових зібрань. Так, кафедра історії Сумського педагогічного інституту у «П'ятирічному плані науково-дослідної роботи на 1946-1950 рр.» доводила важливість розробки проблеми «Історія Великої Вітчизняної війни на Україні» виступами Сталіна, вказівками ЦК КП(б)У та Всеукраїнської наради при академії наук УРСР [4, арк. 2].

Важливі висновки щодо стану історичної науки у педагогічних інститутах у період другої половини 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. дозволяє зробити тематика досліджень, внесених до планів наукової роботи. Так, перегляд комплексних проблем кафедр вітчизняної історії свідчить про значне звуження хронологічних меж українознавчих досліджень. Здебільшого вони стосувалися винятково радянського періоду. Наприклад, у «П'ятирічному плані науково-дослідної роботи педагогічних інститутів УРСР на 1946-1950 рр.» фігурували такі комплексні кафедральні проблеми: «Історія Великої Вітчизняної війни», «Історія громадянської війни на Україні» (Київський педагогічний інститут); «Радянська Україна в період 1919-1929 рр.» (Харківський педагогічний інститут); «Історія радянського Донбасу» (Сталінський педагогічний інститут); «Історія Великої Вітчизняної війни на Україні» (Сумський педагогічний інститут) [14, арк. 2-3, 15-16].

Дорадянський період розглядався переважно у контексті російської історії, відповідно до принципу партійності та з обов'язковим дотриманням діючих ідеологем – «спільної давньоруської народності», «возз'єднання України з Росією 1654 р.». Доказом цьому є формулювання комплексних кафедральних проблем, які зустрічаємо у тому ж таки п'ятирічному плані науково-дослідної роботи на 1946-1950 рр.: «Питання історії Росії та України XVII – першої половини XIX ст.» (Одеський педагогічний інститут), «Визвольна боротьба слов'янських народів проти німецької агресії» (Житомирський педагогічний інститут), «3 історії революційного національно-визвольного руху в Західній Україні» (Львівський педагогічний інститут) [14, арк. 5, 9, 11].

Щоправда, траплялися й випадки відступу від існуючих догм. Цікавим, з приводу цього, є факт використання словесної формули «приєднання України до Росії у 1654 р.», замість ідеологічно-директивної – «возз'єднання України і Росії». Дана «ідеологічна помилка» зустрічається у плані науково-дослідної роботи Сумсь-

кого педагогічного інституту на 1951-1955 рр. У цьому документі значиться, що колектив кафедри історії СРСР під керівництвом завідувача, доцента С. Кафтаряна, взявся за розробку монографії «Історія Сумщини», приурочивши її до «300-річчя приєднання України до Росії» [5, арк. 2]. Таке трактування події суперечило сталінському імперативу про «возз'єднання», як відновлення цілісності єдиного слов'янського (російського) народу та повернення української «вотчини» у лоно московської влади. Зворот «приєднання України до Росії», який недвозначно натякав на етнічну самостійність українського та російського народів і на політичну незалежність України та Росії (сформованих після розпаду Русі і до 1654 р. не бувших у спільноті), виглядав доволі крамольно та був явним (випадковим, чи свідомим) проявом незалежної думки істориків педагогічних інститутів.

Плани наукової роботи свідчать, що надмірна ідеологізація дослідницької тематики була властива (хоча і в меншій мірі) не лише кафедрам вітчизняної, а й загальної (всесвітньої) історії. Серед комплексних проблем цих кафедр значаться «Боротьба Маркса проти анархістів і опортуністів» (Київський педагогічний інститут) [14, арк. 1], «Боротьба німецької комуністичної партії за демократичну Німеччину» (Сумський педагогічний інститут) [15, арк. 63]. Детальний аналіз проблематики кафедр загальної історії педагогічних інститутів засвідчує, що їм було дозволено займатися лише дрібними, другорядними питаннями, не пов'язаними з актуальними для тоталітарного режиму полями та явищами міжнародного життя. Такий стан справ негативно впливав на проведення колективних кафедральних досліджень.

Недостатня увага кафедр історії педагогічних інститутів до колективних досліджень пояснювалася ще й тим, що більшість викладачів вважали себе спеціалістами в окремому питанні та прагнули працювати відповідно до своїх уподобань. Враховуючи їх інтереси, кафедри вносили до плану не одну спільну комплексну проблему, а декілька. Траплялися випадки коли кількість комплексних кафедральних дослідницьких проблем практично дорівнювала кількості штатних працівників. Наприклад, кафедрою історії СРСР Одеського педагогічного інституту до плану науково-дослідної роботи на 1951 р. було подано 5 комплексних проблемних тем. Причому до одноосібного їх виконання допускалися не лише досвідчені викладачі, а й асистенти [16,

арк. 71]. Практикувалося і внесення до планів тем, які взагалі не були пов'язані з кафедральними дослідницькими проблемами. Зокрема, у плані науково-дослідної роботи на 1946-1950 рр. Харківського педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди по кафедрі всесвітньої історії фігурувало аж три таких теми [7, арк. 6]. Велика кількість і різноплановість дослідницьких проектів ставали на заваді створенню та розвитку наукових шкіл з історії у педагогічних інститутах України.

Отже, аналіз тематики комплексних проблем, внесених до планів наукової роботи, свідчить, що представники історичної науки у педагогічних інститутах йшли шляхом найменшого спротиву та бралися за розробку ідеологічно-безпечних досліджень. Такі теми гарантовано затверджувалися на всіх рівнях, але вони мало сприяли розвитку історичної науки. Огляд тематики комплексних робіт дозволяє зробити висновок і про типове для колективів кафедр історії розпорошення дослідницьких проектів та інтересів.

Плани наукової роботи є важливим джерелом і щодо встановлення результатів дослідницької діяльності викладачів кафедр історії педагогічних інститутів. Найбільш поширеним видом роботи, який розглядався в якості результату дослідження були дисертації. Для періоду другої половини 1940 – початку 50-х рр. це було цілком обґрунтовано, оскільки педагогічні навчальні заклади мали у своєму штаті незначну кількість осіб з науковими ступенями, тому збільшення відсотка викладачів вищої кваліфікації вважалося найпершим завданням для кафедр.

Окрім дисертацій в якості очікуваних результатів досліджень значилися монографії та статті. Зустрічаються й інші види досліджень. Наприклад, кафедрою загальної історії Сумського педагогічного інституту згідно перспективного плану на 1951-1955 рр. передбачалася підготовка двотомної «Хрестоматії художньої літератури для тих, хто вивчає історію ВКП(б)» [5, арк. 3]. Кафедра історії Харківського педагогічного інституту іноземних мов, у складі провідних харківських істориків того часу (доценти Р. Альпер, Г. Фрізман, Н. Падалка, старший викладач Є. Агібалова) під керівництвом професора М. Пакуля, планувала розробити серію підручників з історії Англії, Франції, Німеччини [14, арк. 16].

Поруч з цим у планах є і формулювання, позбавлені будь-якої конкретики щодо очікуваних результатів наукової роботи. Наприклад, до плану Одеського педагогічного інституту

1951 р. по кафедрі історії СРСР була внесена тема «До питання походження слов'ян в світлі вчення Й. Сталіна про мову», а по кафедрі загальної історії – «Російсько-німецькі відносини 1907-1914 рр.». В якості очікуваного результату їх опрацювання значилося, що буде проведене «теоретичне дослідження» [16, арк. 71]. Подання результатів роботи у такій редакції не давало жодних можливостей оцінити наукові здобутки розробників цих тем.

Таким чином, слабкою стороною обліку наукової діяльності викладачів була відсутність чітких критеріїв оцінювання її успішності. Плани не передбачали надання обсягів дослідження у вигляді кількості друкованих знаків, не висували вимог щодо хронологічної деталізації його виконання. У планах прийнято було зазначити тільки дату початку та завершення наукового дослідження. Якщо воно було перехідним, тобто велося протягом декількох років, результати по кожному конкретному року не вказувалися [7, арк. 3; 15, арк. 64]. Лише зрідка траплялися посилення на етапи опрацювання тем. Це було зроблене, наприклад, доцентом кафедри історії СРСР та УРСР Харківського педагогічного інституту Д. Веденським у плані науково-дослідної роботи на 1944-1945 рр. Готувати власну монографію «Російська секція в I Інтернаціоналі» він планував за такими етапами: перший (до кінця 1944 р.) – проробка друкованої літератури; другий (до квітня 1945 р.) – підготовка розділів і завершення роботи над монографією [6, арк. 28].

Не дивлячись на певну декларативність, плани все ж дозволяли виявити тих викладачів, які або повністю ухилялися від наукової роботи, або лише її імітували, пропонуючи практично одні і ті ж дослідницькі теми. До останніх належав, наприклад, старший викладач кафедри загальної історії Сумського педагогічного інституту А. Зубченко. Він постійно фігурував у планах як виконавець кандидатської дисертації з проблем античної Греції. При цьому ним систематично відтермінувався час завершення роботи та редагувалася назва теми [14, арк. 16; 15, арк. 64].

Невиконання внесених до плану зобов'язань пояснювалося викладачами різними причинами, серед яких основним називався брак часу. Важливу інформацію про те, що саме обмежувало час на проведення науково-дослідної роботи дає стенограма наради викладачів Харківського педагогічного інституту, які працювали над дисертаціями. Вона пройшла у 1955 р. за участю провідних науковців інституту. Присутні на ній викладачі за-

значали, що з кожним роком працювати над дисертаційним дослідженням стає усе важче через зростання навчального навантаження. Збільшувався й обсяг громадських справ, які покладалися на викладачів. Наприклад, доцент кафедри історії СРСР І. Шерман у своєму виступі говорив, що протягом року доводиться допомагати виконувати або рецензувати до 5-6 дисертацій. Крім того, йому було доручено написання спеціальної роботи до 300-річчя Переяславської угоди, на підготовку якої він витратив майже 5 місяців [9, арк. 17]. За свідченням ще одного докторанта-історика Г. Фрізмана, 95% дисертації виконувалося ним паралельно з навчальною та громадською роботою [9, арк. 31]. Історики звертали увагу і на те, що їм необхідний час для поїздок до столичних архівних установ і бібліотек, а також для того, щоб побувати у провідних наукових закладах і «поспілкуватися з людьми і з'ясувати, що вони думають з приводу досліджуваної теми, послухати як вони її розуміють» [9, арк. 18].

Отже, пояснення викладачів щодо причин невиконання ними планів науково-дослідної роботи зводилися до надмірного перевантаження навчальною роботою, громадською діяльністю, веденням різного роду документації. На такі аргументи директор Харківського педагогічного інституту І. Дементьєв зауважив, що ті, хто брали на себе зобов'язання, розуміли – вони працюють не у науково-дослідному інституті і їм доведеться займатися не лише дисертаціями, а й навчальною та громадською роботою. І, відповідно до риторики тоталітарної держави, наголосив, що зрив термінів виконання дисертаційного дослідження це не особиста справа, а удар по планах інституту, міністерства та всієї держави з підготовки спеціалістів [9, арк. 95-96].

Плани науково-дослідної роботи дають роз'яснення і стосовно існуючої на той час системи підвищення кваліфікації викладачів-істориків педагогічних інститутів. До видів удосконалення професійної підготовки входили: робота та захист дисертації, складання кандидатських іспитів [15, арк. 18-19]. Таким чином, підвищення кваліфікації пов'язувалося передусім із засвоєнням методології та методів наукового пізнання, поглиблення знань з історії й, у той же час, не передбачало удосконалення викладацьких навичок.

Нарешті, плани науково-дослідної роботи певним чином розкривають і питання фінансування наукових досліджень. Усі історичні розробки виконувалися за рахунок коштів державного бюджету. Приблизно витратна

вартість на початку 1950-х рр. становила: докторська дисертація – 5000 крб., кандидатська – 2000 крб. [15, арк. 63], розділ докторської дисертації – 1000 крб., стаття – 500 крб. [16, арк. 120]. Під колективні праці до планів вносилися більші суми орієнтовних витрат. Наприклад, кафедра історії СРСР та України Одеського педагогічного інституту готувала збірник матеріалів і документів з історії Одеси для використання на уроках у загальноосвітніх школах. Витратна сума цього проекту становила 16310 крб. [15, арк. 129]. Виконання усіх дослідницьких проектів за рахунок державного бюджету, гарантоване збереження посади та заробітної плати створювало у викладачів почуття стабільності та впевненості, дозволяло спокійно займатися науковим пошуком. Разом з тим відсутність конкуренції, необхідності шукати та боротися за замовника знижувало стимули до підвищення якості досліджень, пошуку нового.

Джерела дають можливість з'ясувати, що ставлення до планів науково-дослідної роботи у колективах педагогічних інститутів було неоднозначним. Керівництво навчальних закладів розглядало їх як один із стимулів до активізації наукової діяльності. Натомість більшість викладачів вважали себе заручниками зафіксованих зобов'язань, які у силу різних обставин не відповідали їх справжнім науковим інтересам і не могли бути виконані в установлені терміни, а то й взагалі. Особливо драгувала співробітників кафедр процедура подання звітності щодо виконання планів. Деякі завідувачі кафедр демонстрували свою «не любов» до цієї бюрократичної процедури, здаючи звіти на неохайних клаптиках паперу із виправленнями та закресленнями у тексті. У них не аналізувалося виконання планових показників, не було узагальнень, висновків і пропозицій, щодо покращення наукової роботи. Такі звіти лише наводили перелік зробленого кожним викладачем із використанням шаблонних формулювань: «проводився підбір архівних матеріалів по темі», «опрацьовувався матеріал газет», «оброблялася друкована література», «продовжувався підбір бібліографічного матеріалу», «вивчалася література з теми» й ін. [8, арк. 22-27].

Отже, плани науково-дослідної роботи педагогічних інститутів належать до ординарних писемних джерел, які сприяють вивченню розвитку історичної науки у педагогічних інститутах України. Їх ординарність проявляється в однотипності походження, форми та наявної інформації. Детальний аналіз планів нау-

ково-дослідної роботи педагогічних інститутів другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. дозволяє виявити тенденції та зробити узагальнення щодо змісту досліджень кафедр історії; масштабності, результативності та не-доліків дослідницької роботи; фінансової політики держави стосовно наукової роботи з історії, ставлення викладацького складу до планування. Оскільки цей вид джерел залишається невід'ємним елементом документально-інформаційної бази педагогічних ВНЗ України і по цей час, то потребує подальшого детального вивчення з метою з'ясування стану історичної науки у педагогічних закладах вищої освіти на різних етапах їх розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 1999. 498 с.
2. Буряк С.А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943-1956 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015.

200 с.

3. Венцева Н.О. Розвиток вищої історичної педагогічної освіти України в першій половині ХХ століття: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Полтавський нац. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. Полтава, 2017. 40 с.
4. Держархів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 19. 140 арк.
5. ДАСО. Ф.Р.-2817. Оп.3. Спр.83. 58 арк.
6. Держархів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-4293. Оп. 2. Спр. 15. 124 арк.
7. ДАХО. Ф. Р-4293. Оп. 2. Спр. 63. 69 арк.
8. ДАХО. Ф. Р-4293. Оп. 2. Спр. 222. 128 арк.
9. ДАХО. Ф. Р-4293. Оп. 2. Спр. 634. 100 арк.
10. Луговий В. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку. Київ: Либідь, 1994. 194 с.
11. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
12. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): Дис... доктора пед. наук: 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Київ, 1998. 535 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 88. 30 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 176. 182 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 821. 197 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 955. 286 арк.

Bugriy Volodymyr

Research Plans as the Source of Studying the Development of Historical Science in the Pedagogical Institutes of Ukraine (the second half of the 40s – early 50's of the twentieth century)

The paper describes the plans of research work of the pedagogical institutes of Ukraine of the second half of the 40s – beginning of the 50s of the twentieth century as an information carrier on the development of historical science in these educational institutions. It has been found out that research plans of pedagogical institutes belong to ordinary written sources. Their uniformity shows itself in the similar origin, form and available information. This type of written sources was peculiar to the Soviet system of the higher school record keeping. In the practice of pedagogical institutes, they were introduced since the 1930s. In the post-war period, the planning of research work assumed a wider scope in order to create a whole picture of the prospects of intellectual activity of the higher educational institutions teaching staff.

It has been ascertained that the planning of research work in the studied period was carried out in two chronological designations: current (for one year) and strategic (for five years). According to its structure, current and strategic plans were homogeneous and consisted of the following sections: the name and substantiation of the problem, the list of themes, which it was divided into, the expected results of work, timing, cost and sources of funding.

Detailed analysis of the research plans of the pedagogical institutes allows tracing the following trends regarding the content of the complex themes of the Departments of History: 1) there was a narrowing of the chronological boundaries of Ukrainian studies researches; 2) the ideologization of researched themes increased; 3) the diversity of research projects increased, and that prevented the creation and developing of scientific schools on history in the pedagogical institutes of Ukraine.

It has been revealed that the weak point of the scientific activity of lecturers was the lack of certain criteria for evaluating its efficiency. Plans did not include the specification of research dimensions in the form of the number of printed characters, did not set up any requirements regarding the chronological detailed elaboration of its execution.

The scientific and research plans analysis makes it possible to find out the orientation of the existing system of refresher training of lecturers-historians worked in pedagogical institutes at that time. The refresher training was primarily connected with the reinforcement of methodology and methods of scientific research, deepening of knowledge on history, and at the same time, did not provide the improvement of teaching skills. Research plans reveal the financing issues of scientific researches. It has been determined that all historical projects were carried out at the expense of the state budget.

The author has found out that the attitude to the research plans among teaching staff of the pedagogical institutes differed. The management of the educational institutions considered them as one of the incentives to intensify the scientific activity. Instead, most lecturers considered themselves dependent on fixed obligations, which, due to various circumstances, did not meet their true scientific interests and could not be fulfilled.

Keywords: historical science, pedagogical institutes of Ukraine, research plans, historical research, Departments of History